

Pronominal repræsentation i danske dialekter

Torben Arboe
Aarhus Universitet

Under redaktion af artikler vedrørende pronomener til Jysk Ordbog (JO) er vi stødt på flere interessante forhold, som nok kan fortjene at blive taget op til samlet behandling; nogle af dem er nævnt mere eller mindre kortfattet andre steder, bl.a. i Diderichsen (1962) og Kort etc. Det er dog kun 3.persons-pronomenerne, jeg vil gå ind på her, især de punkter, hvor JO kan tilføje nyt til de ældre beskrivelser eller nuancere dem. Tilsvarende forhold for dialekterne på øerne inddrages ud fra Ømålsordbogen (ØMO).

1. Pronomenerne *han* og *hun*

1.1 Genus-bestemt: refererende til maskulinum- og feminum-substantiver

I nogle af de danske dialekter ses der stadig rester af det gamle grammatiske system med substantiverne opdelt i tre køn, som det i nutiden vel bedst kendes fra tysk (hvor der refereres til maskulinumsubstantiver, fx *der Mond*, med pronomenet *er*, og til femininumsubstantiver, fx *die Sonne*, med pronomenet *sie*). Marius Kristensen giver i Kort etc. en god opsummering af forholdene dels historisk, dels aktuelt i slutningen af 1800-tallet:

I det fælles nordiske sprog som i alle andre jafetiske [dvs. indoeuropæiske, TA] sprog var der tre køn, hankøn, hunkøn og intetkøn. I det danske rigssprog er hankøn og hunkøn faldet sammen til fælleskøn; men i folkemålene finder vi både det gamle mer eller mindre bevaret og endnu videre gående udviklinger end i skriftsproget (Kort etc.: 157).

Det samlede billede heraf på daværende tidspunkt beskrives nærmere: i det jyske område var forskellen mellem hankøn og hunkøn endnu ”fuldt ud levende” i størstedelen af det nordøstlige Vendsyssel samt på Læsø, Anholt og Samsø, mens den var ”mere eller mindre døende”

på Djursland, Tunø og Endelave. For øernes område var forskellen mellem grammatisk hankøn og hunkøn dengang ”fuldt ud levende” på Sejro, Fyn, ”øerne øst for Strynø” (dvs. Langeland, Lolland, Falster, Møn m.fl.) samt Bornholm, men anføres som ”mere eller mindre døende” for Sjællands vedkommende (Kort etc.:157).

I Jysk Ordbog omfatter begrebet ”trekønsdialekter” Vendsyssel (med undtagelse af den sydvestlige del), Læsø, Djursland og Samsø, jf. JOs atlaskort K 7.2. I disse dialekter kan (eller i hvert fald: kunne) man referere til maskulinumsord som *hammer* og *hank* med *han*, og til femininumsord som *haspe* og *hægte* med *hun*. Ved henvisninger til dyr kan (eller kunne) dette give nogle tilsyneladende selvmodsigende resultater, hvor det grammatiske køn er i modstrid med det naturlige, altså ”genus over sexus” så at sige. Fra Espegaard (1972-1974) kan nævnes eksemplet: *katti er entj sy’g, haj hår bare fåt tjællinger* (= katten er ikke syg, han har bare fået killinger; bd. 2:15); som det ses, udtales ”killinger” vendsysselsk *tjællinger* og kan dermed forveksles med *kællinger*, hvilket gør den dialektale udgave af sætningen ekstra morsom, i hvert fald for udenforstående. Et andet eksempel findes i en sprogbeskrivelse fra Mols 1763 vedrørende subst. *fugl*: *Fuglene ere alle han, fx: der fliver han* (hvor *fliver* er *flyver* udtalt med delabialiseret *y*), desuden: *han har Æg, han har lagt Unger ud i vor Hauge* (jf. Hald 1927:43). Fra det nordøstlige Djursland har vi tilsvarende en bemærkning sagt til en lille, klejn person: *du er ikke mere, end en fugl kan flyve med i hans næb*, og i Vendsyssel hedder det i et rim bl.a.: *der kom i* (= en) *fugl flyvende og satte sig på et træ, så kom jomfru Honnes og tog ham*, igen med reference til subst. *fugl* via pronomenet *han*, blot i andre bøjningsformer. Der kan nævnes adskillige andre eksempler, og det har i JO i artiklen 2. *han* ført til underbetydningen 2.1.1: genusmarkør for maskulinumsord vedr. dyr og ting, jf. fig 1.

Det fremgår af dette artikeludsnit, at brugen af *han* ved referencer til ting dog efterhånden er opgivet: på Djursland fra midten af 1800-tallet, i Vendsyssel og på Læsø ca. 100 år senere, fra 1970’erne ifølge ordbogens kilder. Men det har altså været almindeligt at bruge *han* om maskulinumsord som *skovl* og *ovn* for ting, viser eksempelsætningerne. Ved referencer til dyr er denne pronomen-

praksis fortsat, foruden ved fugle (jf. ovf.) også ved bl.a. husdyr og fisk, uafhængigt af sexus, fx en kalv, ”hvadenten det er en Qvie eller Tyrekalv” (jf. et af citaterne fra Djursland), og en hunkat i en forbindelse, hvor både den ubestemte artikel og det refererende pronomen viser genus maskulinum: *i honkat ... haj* = ”en hunkat ... han”, endskønt sexus direkte modsiger dette.

Der foreligger ikke tilsvarende eksempler på sætninger, hvor pronomenet *hun* bruges som reference i modstrid med et dyrs naturlige køn. Men *hun* har parallelt med *han* været brugt ved tingssubstantiv, fx: *ploven hun går ikke godt*, Djursland; *trækker du klokken (op), eller skal jeg trække hende*, Nordsamsø. Denne brug af *hun* ved henvisning til femininums-substantiver er dog nu opgivet, hvilket er sket i samme tidsrum som skitseret for *han* ovenfor.

1.2) om dyr og ting.

1.2.1) som genus-markør for maskulinums-ord (også i genitiv) [jf. ²*hun* 1.2.1; kun 3KønsOmr (K 7.2); stort set opgivet ved henvisning til ting: på Djurs fra midten af 1800-t. (jf. DF.I.45), på Læsø i 1950'erne, i Vends i 1970'erne] *Da jeg var Dreng (i 1870'erne), sagde de gamle Folk han til alle Hankønsord, f.Eks.: Skøw'li, haj sto'r de'r = skovlen den står der. Vends. (vi skulle) si', om 'ow'nən haj war blen 'war'm nåk = se, om ovnen den var blevet varm nok. °Anholt. Dyr benævnes næsten altid Han: Saaledes er en Kalv: Han, hvadenten det er en Qvie eller Tyrekalv. DjursSH (OCRavn.ca.1828). Vi hår i honkat, å haj hår fåt tjællinger! = vi har en hunkat, og den har fået killinger! Vendsbog.402. ji huj hajs såpper = giv hunden dens brødtørninger. Vends. Fuglene ere alle Han (fx:) der fliver (= flyver) han; han har Æg, han har lagt Unger ud i vor Hauge (= have). DjursSH (DF.I.43). dæj war 'gon 'uj' a hans 'gjæl' å hað 'kwæl' ham = den (dvs. en lille torsk, som var slugt af en stor) var gået ud af dens (dvs. den stores) gælle og havde kvalt den. °Anholt. (spec.): "Tror I, han er kommen?" spurgte min fader (ved rygte om hornfisk ved kysten). Krist.Anholt.18.*

Fig. 1. Fra Jysk Ordbog: artiklen 2. *han*, betydning 1.2.1.

For ømålenes vedkommende omtaler Diderichsen (1962) den samme brug af genus over for sexus ved henvisning til substantiver, der betegner dyr; det ”gaar saa vidt, at man endog kan bruge *han*

og *hun* mod det naturlige Køn”, fx: *Katti, han har faaet Killinger*, bemærkes det (Diderichsen 1962:95), i øvrigt med et eksempel på linje med Espegaards fra Vendsyssel ovenfor. Også i ømålene har man kunnet referere på denne måde med *han* og *hun* til ”dyresubstantiver” længe efter år 1900, ganske vist varierende med pronomenet *den* og med ”aftagende brug i løbet af 1900-tallet, men dog brugt endnu i 1990’erne”, jf. Ømålsordbogen under *han II B* og *hun II B*. Derimod har referencer med de to pronomener til tingssubstantiver været på vej ud allerede i 1800-tallet lige som i jysk, hvilket formentlig ligger bag Marius Kristensens karakteristik: ”mere eller mindre døende” om genusforskellen i sjællandsk dengang (jf. ovenfor). Retrospektivt kan brugen af *han* og *hun* i henvisninger til tingssubstantiver beskrives som ”stærkt aftagende og stedvis ophørende i løbet af 1900-tallet: på Sjælland gået af brug i 1900-tallet, på Fyn og Langeland endnu hørt i 1980-90’erne, men sjældent”, også i denne sammenhæng ”varierende med pronomenet *den*”, jf. ØMO under *han II C* og *hun II C*.

1.2 (Tilsyneladende) ikke genus-bestemt

Ud over ovennævnte forhold viste det sig under redaktionen af de to pronomener *han* og *hun*, at de begge ved henvisninger til visse dyr kunne bruges tilsyneladende uafhængigt af genus og sex *uden for* ”trekønsområdet”, bl.a. i midtøstjysk. Dette nævnes som en følgende underbetydning under så vel *han* som *hun* i JO, fx under 2. *han* 1.2.2: ”om dyr, fugle, insekter som artsbetegnelse, uafhængigt af deres køn”. Første eksempel er her: ”Man sagde *han* om alle Svin, hvad enten det var en Orne eller en So”, i en oplysning fra Bjerre herred mellem Horsens og Vejle, dvs. relativt langt fra trekønsområdet, faktisk i området med kun ét genus. I de østjyske tokønsdialekter er substantivet *svin* i øvrigt neutrum lige som i rigsmålet. Det næste eksempel stammer fra en midtøstjysk tokønsdialekt: ”*hesten han skal fole*”, hvor *han* måske afspejler det oprindelige genus maskulinum af subst. *hest*, endskønt sammenfaldet af maskulinum og femininum til fælleskøn i hvert fald i rigsmål er sket for århundreder siden. I tokønsdialekterne kan adskillelsen have eksisteret længere; det bør om muligt undersøges nærmere. Ordbogens tredje eksempel vedrører fugle: ”*rylen han havde altid 4 æg*”; det er optegnet i en nordhimmerlandsk tokønsdialekt og kan ikke have maskulinums-opfattelsen fra trekønsdialekten

i Vendsyssel: dér er subst. *ryle* femininum, jf. Espegaard (1972-1974 bd. 3:208). Det fjerde og sidste eksempel er: ”der er næsten ingen adskel (= forskel) på de to hunde, men ham der er nu moder til den anden”, lige som eksemplet med *hest* fra en midtøstjysk tokønsdialekt og kan tilsvarende muligvis afspejle substantivets oprindelige genus.

Parallelt hermed kan pronomenet *hun* bruges som reference til især katte generelt, men også til harer og enkelte steder til fugle, jf. ordbogsartiklen 2. *hun* 1.2.2. Vedrørende harer hedder det således fra Mols i 1763: *En Hare er en Hun*, fx: *hun æder vore Kaal* (Hald 1927:43); dette på trods af, at subst. *hare* oprindeligt er maskulinum (Brøndum-Nielsen 1966:204).

2. Neutrumformen *det* af pronomenet *den*

Et andet aspekt af genusforholdene vises af neutrumformen *det* af pronomenet *den*: denne form bruges ofte ved referencer til såkaldt stofgenus, dvs. betegnelser for stof, masse, noget ikke-tælleligt, medens fælleskønsformen *den* bruges ved referencer til enkeltting, noget tællelige. Med et eksempel fra Diderichsen (1962:91f.): *øllet* / *det øl* bruges om øl generelt, *øllen* / *den øl* om en bestemt flaske øl, hvilket betegnes som ”semantisk motiveret genus” (Diderichsen 1962:92). I JO bruges almindeligvis betegnelsen ”stof-neutrum” (desuden ”innummeralis”). Forholdet omtales i forklaringen til ordbogens atlaskort K 7.1: over for ”grammatisk køn” sættes her ”indholdsbestemt køn” som fx *noget græs* eller *det græs*, en kategori, der især findes i Vestjylland og derfor kaldes ”vestjysk genus” (note 1 til K 7.1). Men betragtningsmåden og den pronominal reference med *det* findes også i de øvrige jyske dialekter; det er kort omtalt i Kort etc.:158 f. og nærmere behandlet i artiklen 1. *den* 1 i JO, hvor *det* anføres som den almindelige reference ved ”materiale el. kollektivt anskuet mængde”. Det sidstnævnte illustreres ved, at *det* også kan referere til pluralisformer, fx vedr. dele af slagtede får: *a loer* (= lårene) *det blev saltet*, *a båwer* (= bovene) *det blev spist* (Sydvestjylland). Stofgenus-betragtningen kendes også i øsmål, jf. artiklen *det* 1.2 i ØMO (hvor der ligeledes gives eksempler på brug ved pluralisformer, bl.a.: *nej, kartofler det vankede der ikke*); endvidere i rigsmålet, hvor den efter fleres mening vinder mere og mere fodfæste.

Forskellen i brug af *den* hhv. *det* i denne sammenhæng kan dog ligge anderledes end skitseret hos Diderichsen. Fx viser Ella Jensen (1956:18), at udsagn vedr. *is* som stof, masse, i midtøstjysk ikke bæres af neutrums-, men af fælleskønsformen: *isen kan bære*, mens neutrumsreferencen *det is* – og i øvrigt en særlig neutrum-bestemthedsform, *iset* – bruges om ”den Is, man tog fra Dammen til Brug for Mejeriet”. Pronomenet *det* i *det is* her svarer til, hvad Diderichsen (1962:92) betegner som ”substantivisk mængdeled” (i sætningen ”tør det Mælk op”); i JO er det behandlet som et demonstrativt pronomen, jf. artiklen 2. *den 1*. Ella Jensen (1956:18 f.) giver to gode oversigter over fælleskønsord, som i midtøstjysk kan omtales med *det* som demonstrativt pronomen, og som man derfor også kan referere til med brug af *det*. Den første gælder substantiver, der har fælleskøns bestemte artikel, men alligevel omtales med neutrumspronomen, fx *ulden - det uld*, *havren - det havre*; desuden enkelte, som yderligere (mere eller mindre sikkert) har bestemt artikel neutrum, fx *maden - det mad - maj't* (= maden, direkte oversat: madet), *kalken - det kalk - kalket*; i alt ca. 20 substantiver i denne opregning. Den anden oversigt omfatter ca. 10 substantiver, der er fælleskøn i rigsmålet, men i dialekten kun findes som neutrum, fx ”hør” og ”silke”, der altså omtales som: *det hør - hørret*, *det silke - silket* (udtaleformer: *selki - selkiet*).

3. Pronomenet *den* refererende til person

Normalt vil man i nutidigt rigsmål opfatte brug af pronomenet *den* om en person som umulig eller i hvert fald groft nedsættende; men ordet har tidligere kunnet anvendes mere neutralt som personreference, jf. eksempler fra Holberg under *den 1* i ODS. En lignende anvendelse, men lidt eller temmelig nedsættende, findes stadig i dialekterne, fx i nordvestjysk: *var du dig* (= tag dig i agt) *for hende*, *den sladrer rundt omkring*, hvor den neutrale pronomenbrug ville være: *hun sladrer* (etc.). I JO er dette forhold behandlet i artiklen 1. *den* betydning 2.4, idet betydning 2 generelt angår brug af pronomenet *den* ”om person, man ikke (i den givne sammenhæng) tænker på som han- eller hunkønsvæsen”. Der har herunder kunnet udskilles 5 andre, neutrale eller nogenlunde neutrale, anvendelser af *den* om person. Dels kan *den* referere til personer eller skikkelser, man ikke kan skelne klart eller ikke kender; dels kan pronomenet referere til børn, tjenestefolk og – i

det mindste spøgende – ægtefælle; endvidere til en person i en given, mere generel gruppe (betydning 2.6), fx: *æ landmand den er aldrig fri* = landmanden han har aldrig fri (Sønderjylland). Fra betydning 2.4 kan tilføjes, at man ved brug af *det* i stedet for *de* (og *dem*) kan udtrykke sig ekstra nedladende: *en* (= man) *må jo helst lade det få hinaant, inden det gør noget andet galt*, hedder det i et let omskrevet Aakjær-citat, hvor *det* betegner ”de unge mennesker” snarest som en slags stofneutrum, ”det selvrådige pak” el. lign., og hvor *hinaant* er en dialektal neutrums-sideform (direkte omsat: *hinandet*) af pronomenet *hinanden*, jf. artiklen *hinanden* i JO.

4. Særlige anvendelser af pronomenet *de*

4.1 I betydningen ”man”

I personsammenhæng bruges i almindelighed pronomenet *de* om andre, som den talende har eller lægger en vis afstand til, delvis svarende til rigsmålets *man*; denne ”ekskluderende” anvendelse behandles i JO i artiklen 1. *de*, betydning 2. Her anføres bl.a. sætningen: *hun er så nervøs, de kalder det*, hvor *de* refererer til købstadfolk i modsætning til landbefolkningen. Men *de* kan også bruges om en større gruppe, der indbefatter den talende selv, hvilket betydning 3 i 1. *de* giver eksempler på, herunder (let omskrevet): *Ligesom de rober i Skovi for de Svar*, der af kilden oversættes til talemåden: ”Som Man raaber i Skoven faar man Svar” (Samsø). I stedet for denne ”inkluderende” brug af *de* anvendes dog antagelig oftest pronomenet *en* med samme funktion, fx i talemåden: *En har ikke fred længere end sin nabo vil* = man har ikke fred længere end ens nabo vil (Midtvestjylland).

4.2 I referencer til ”stof-pluralis”-substantiver

Parallelt med brugen af pronomenet *det* ved stofneutrum-substantiver (afsnit 2) har man i jysk brugen af *de* ved substantiver af såkaldt ”stof-pluralis”, dvs. stofnavne mv., der har singula-risform, men opfattes som pluralis. Dette fremgår bl.a. af, at tilknyttede adjektiver og pronomener er bøjet i pluralis, så der dels siges fx *nogle gode grød* og *flere suppe* (i stedet for *god grød* og *mere suppe*), dels bruges *de* som både demonstrativt og refererende pronomener i stedet for *den* el. *det*, fx: *de vælling er for tynde* og *tjæren de er for stive*. Som det ses, kan betegnelser for visse madretter og tyktflydende væsker være

stofpluralis, jf. også en sætning fra en båndoptagelse i Midtøstjylland: *hvem skal betale de olie*, hvor rigsmålet ville have *den olie*. Forholdet er tidligere nævnt i forbifarten dels i Kort etc. (1898-1912:159), dels hos Diderichsen (1962:100), hvor det betegnes som et ”ejendommeligt Sammenfald af Kollektiv og Pluralis”. Inden for de seneste år er det udførligt behandlet af mig i et par artikler; her har jeg kortlagt de områder, hvor de pågældende substantiver opfattes som stofpluralis, ud fra bl.a. brugen af *de* som demonstrativt og refererende pronomen ved tilsyneladende singularisformer.

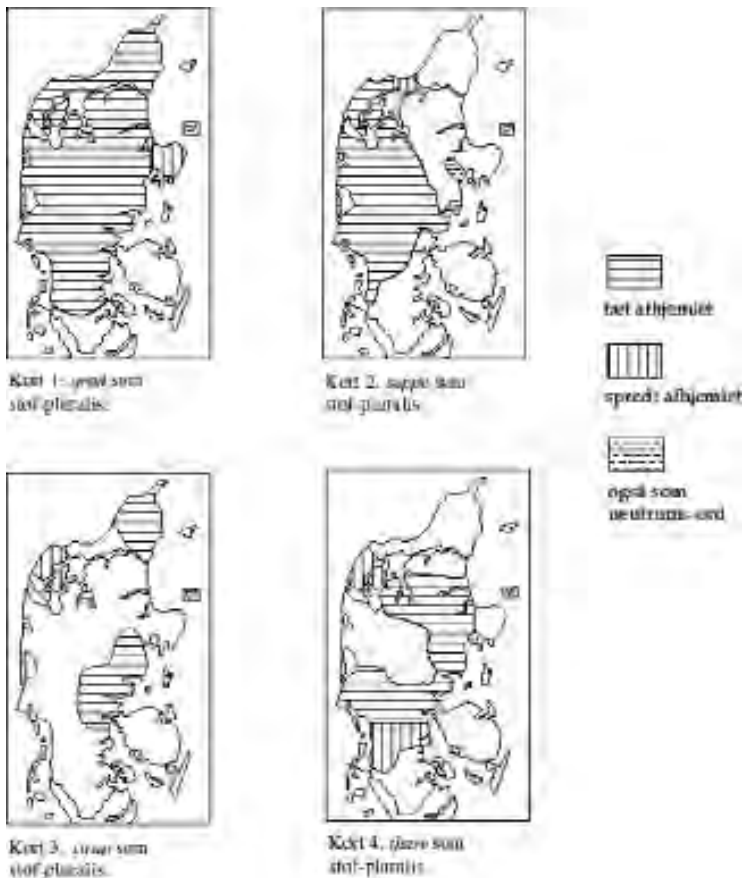

Fig. 2. Udbredelsesområder for stofpluralis-opfattelsen af 4 substantiver (jf. Arboe 2003:236).

Som det ses, varierer udbredelsen af ordet behandlet som stofpluralis stærkt fra det ene substantiv til det andet i gruppen. På kort 2 bemærkes desuden, at substantivet *suppe* kan være stof-NEUTRUM, jf. *det Suppe* (Jensen 1956:18). Den videste udbredelse af stofpluralis-opfattelsen ses her ved subst. *grød*: hele Jylland nord for rigsgrænsen. Blicher giver et godt eksempel i en omtale af soldaters indkvartering, her omsat til tilnærmet rigsmål: *vor nætter* (dvs. aftensmad, middag, egentlig subst. "nadver") *det var ikke andet end boghvedegrød, og de var fattige* (dvs. ringe), *og der var ikke andet end noget sølle blåsur mælk at dyppe dem i* (Blicher 1842:40). Her ses brug af både ubøjet og bøjet form af pronomenet: *bohvedegrød ... de*, henholdsvis *dyppe dem*. Også visse substantiver, der betegner andet end madretter og mere eller mindre tyktflydende substanser, opfattes i bestemte områder som stofpluralis og omtales med brug af *de*, *dem*. Det gælder især betegnelser for findelt faststof: *aske, hakkelse, klid* m.fl., jf. en sætning som: *hakkelsen de måtte ikke være for lange* (Vendsyssel). Tilsvarende kan nævnes sætningen: *de havsand de hentede mændene nede på stranden* (Anholt), hvor *de* i begge tilfælde udtales *di* og altså klart markerer pluralis; her ses desuden det særforhold, at nominativformen *de* kan erstatte akkusativformen *dem*: de fleste andre dialekter ville bruge *dem* som genoptagende pronomener: *dem hentede mændene* (etc.). Fra samme sted kan videre gives et eksempel på, at også pronomemet *disse* kan bruges i forbindelse med et stofpluralis-substantiv: *det skulle de* (dvs. køerne) *jo have, disse her marehalm at æde om aftenen*; syntaksen her skyldes formentlig, at eksemplet stammer fra talesprog (båndoptagelse).

Afslutning

I ovenstående er demonstreret nogle af de særlige anvendelser af 3.persons-pronomenerne *han*, *hun*, *den*, *det* og *de*, som vi har registreret under redaktionen af Jysk Ordbog, men som måske let kan overses blandt de mange andre betydninger og underbetydninger i den endelige udgave af de pågældende, meget omfattende ordbogsartikler. Det er en konstant udfordring at opdage sådanne særlige anvendelser og forsøge at indplacere dem systematisk overskueligt.

Litteratur

- Arboe, Torben (2003) Jyske kollektivformer – ”stof-pluralis”. *Nordisk dialektologi*. Oslo: Novus:235-247.
- Brøndum-Nielsen, Johs. (1966) *Gammeldansk Grammatik* 3. København: J.H. Schultz.
- Blicher, St.St. (1842) *E Bindstouw*. Randers: J.M. Elmenhoff.
- Diderichsen, Paul (1962 (1946)) *Elementær dansk Grammatik*. 3. udg. København: Gyldendal.
- Espegaard, Arne (1972-74) *Vendsyssel Ord bog* 1-4. Hjørring: Vendsyssel Tidendes forlag.
- Hald, Kristian (1927) Sproget paa Mols i 1763. Af E.G. Begtrup's Beskrivelse over Kalø Amt. *Danske Folkemaal* 1. København: J.H. Schultz:42-45.
- Jensen, Ella (1956) *Houlbjergmålets Bøjningslære*. København: J.H. Schultz.
- JO = *Jysk Ordbog*. www.jyskordbog.dk. Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning, Aarhus Universitet; p.t. afsnit A-Hæ.
- Kort etc. = Bennike, Valdemar & Marius Kristensen (1898-1912) *Kort over de danske Folkemaal* (1898-1912). København: Gyldendal.
- ODS = *Ordbog over det Danske Sprog* 1-28 (1918-1956). København: Gyldendal.
- ØMO = *Ømålsordbogen* 1 ff. (1992 ff.). Afdeling for Dansk Dialektforskning, Københavns Universitet. København: C.A. Reitzel.